Magdalena Rzepka
Uniwersytet Warszawski * Wydział Pedagogiczny

Przewodniczący ZHP Michał Grażyński (1890-1965) jako prezes Śląskiego Okręgu Wojewódzkiego Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej

HARCERSTWO
Rocznik naukowy Muzeum Harcerstwa
nr 4/5, 2021/2022, s. 9–25

słowa kluczowe: *Michał Grażyński, LOPP, wychowanie lotnicze, województwo śląskie, II Rzeczpospolita*

Charakterystyczną cechą instruktorów i działaczy harcerskich w przedwojennej Polsce było to, że zwykle nie ograniczali oni swojej aktywności społecznej i obywatelskiej wyłącznie do ZHP.[1] Wielu z nich obok służby harcerskiej oraz pracy zawodowej angażowało się w działalność innych organizacji społecznych – po to, aby na wszystkich tych polach realizować jeden wspólny cel: służbę na rzecz szeroko pojętego dobra powszechnego.
Do takich osób należał Michał Grażyński (1890-1965). Był doktorem prawa i filozofii, żołnierzem, działaczem społecznym i politycznym. W czasie I wojny światowej służył w armii austro-węgierskiej, od 1918r. w Wojsku Polskim, a następnie Polskiej Organizacji Wojskowej Górnego Śląska. W okresie międzywojennym m.in. sprawował urząd wojewody śląskiego (1926-1939) oraz był przewodniczącym ZHP (1931-1939[2])[3]. Również jego żona – Helena Grażyńska z d. Gepner – była znaną instruktorką: Harcmistrzynią Rzeczypospolitej, wiceprzewodniczącą ZHP (1926-1928 i 1929-1936) oraz członkinią

1. J. Tazbir, *Instruktorzy harcerscy w życiu społecznym Polski międzywojennej*, „Harcerstwo" 2018, nr 1, s. 132.
2. Faktycznie, bo formalnie uprawnienia przewodniczącego ZHP złożył dopiero w listopadzie 1960 r. Jednocześnie w latach 1946-1951 pełnił funkcję przewodniczącego ZHPpgK, zob. *Harcerski słownik biograficzny*. Tom I, pod red. J. Wojtyczy, Warszawa 2006, s. 51.
3. Także później nie zakończył swojej działalności publicznej. Po wybuchu II wojny światowej powołany w skład rządu jako minister ds. propagandy, znalazł się razem z nim w Rumunii. Następnie przedostał się do Francji, gdzie współtworzył Naczelny Komitet Wykonawczy, uznany przez Międzynarodowe Biuro Skautów za reprezentację ZHP. Nowy antysanacyjny polski rząd na emigracji pod przewodnictwem gen. Wł. Sikorskiego za przedwojenną działalność Grażyńskiego pozbawił go funkcji przewodniczącego ZHP (co on sam uważał za bezprawne) i zesłał, jak wielu prominentnych polityków i wojskowych sanacyjnych, do miejsca przymusowego odosobnienia w Rothesay w Szkocji, na tzw. Wyspie Węży. Po zwolnieniu, w latach 1943-1945 ponownie podjął służbę w wojsku. Do kraju nigdy już nie powrócił. Po zakończeniu wojny zamieszkał w Wielkiej Brytanii, gdzie był współzałożycielem Ligi Niepodległości Polski. Zginął w 1965 r. potrącony przez samochód. Miał wówczas 75 lat. Pochowano go w Londynie na cmentarzu Putney Vale Cementery.

Naczelnej Rady Harcerskiej (1918-1923, 1926-1939)[4].

Choć Grażyński nie był rodowitym Ślązakiem (urodził się w małopolskim Gdowie), aktywnie działał na rzecz tego regionu jako członek POW Górnego Śląska i działacz polityczny zaangażowany w przygotowania do plebiscytów dotyczących przynależności ziem śląskich do Rzeczypospolitej, a także członek kadry dowódczej II i III powstania śląskiego (odpowiednio zastępca szefa sztabu Dowództwa Ochrony Plebiscytu i szef sztabu grupy „Wschód").

Skutkiem tego zaangażowania był silny związek Grażyńskiego ze Śląskiem i równie silny konflikt z Wojciechem Korfantym. Poparcie ze strony obozu piłsudczykowskiego i organizacji: Związku Naprawy Rzeczypospolitej i Związku Powstańców Śląskich, gdzie Grażyński pełnił funkcję wiceprzewodniczącego, ułatwiło mu zbudowanie swojej pozycji na Śląsku[5].

Wkrótce po przewrocie majowym Grażyński, jako aktywny polityk sanacyjny, objął urząd wojewody śląskiego, który piastował do wybuchu wojny[6]. Prowadził politykę etatystyczną i obsadził stanowiska urzędnicze na terenie województwa przedstawicielami obozu piłsudczykowskiego, często przybyszami z innych regionów Polski – dawną dominację związanej z Korfantym chadecji zastąpił dominacją sanacji[7]. Jego działania były zdecydowane i niejednokrotnie kontrowersyjne, nastawione na konkretną realizację programu politycznego dla Śląska, którego najważniejszymi elementami były: rozwój polskiej oświaty, radykalne i bezkompromisowe dążenie do usunięcia wpływów niemieckich na terenie województwa (czasem z naruszeniem obowiązującego prawa), wzmocnienie życia narodowego na Śląsku (także na Zaolziu), integracja miejscowej ludności z państwem polskim, a także ujednolicenie jej poziomu kulturalnego i obyczajowości[8].

Grażyńskiego niewątpliwie cechował „szeroki krąg zainteresowań i objęcie swą bezpośrednią działalnością wielu spraw, które [...] wymagają dużo pracy i dużo czasu"[9]. Z tego względu, a także z uwagi na swój prominentny status na Śląsku 1 lipca 1929 r. objął on funkcję prezesa Śląskiego Okręgu Wojewódzkiego Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej (LOPP), którą pełnił aż do wybuchu II wojny światowej.

Niniejszy artykuł jest próbą przedstawienia roli i działalności Michała Grażyńskiego w ramach LOPP. Ta charakterystyka może stanowić uzupełnienie jego biografii i wątek, pozwalający na dokładniejsze zrozumienie i ocenę jego wielopłaszczyznowej działalności społeczno-politycznej.

LOPP była masową organizacją paramilitarną o charakterze prorządowym, jedną z dziewięciu organizacji (obok m.in. ZHP), którym w II RP nadano status tzw. stowarzyszenia wyższej użyteczności[10]. Była to również największa organizacja społeczna w przedwojennej Polsce – w przededniu wybuchu II wojny światowej liczyła ponad 2 miliony członków[11]. Została założona z inicjatywy lotniczego środowiska wojskowego w 1923 r. (do 1927 r. nosiła nazwę Ligi Obrony Powietrznej Państwa). Zgodnie ze statutem z 1928 r. celem działalności Ligi było: „popieranie rozwoju polskiego lotnictwa we wszystkich jego dziedzinach, wszechstronne badanie środków obrony chemicznej oraz przygotowanie ludności cywilnej do obrony lotniczo-przeciwgazowej"[12].

Całością prac nastawionych na realizację tych celów kierował Zarząd Główny z siedzibą w Warszawie. Terytorialnie organizacja podzielona była na okręgi wojewódzkie, a te z kolei na komitety (obwody) powiatowe i miejscowe. Podstawową jednostką organi-

4. S. A. Wisłocki, Michał Tadeusz Grażyński (Gdów 1890 - Londyn 1965), „Niepodległość i Pamięć" 2009, nr 29, s. 214.

5. M. Hübner, *„Polskie dziecko w polskiej szkole". Polityka wojewody Michała Grażyńskiego wobec niemieckich szkół mniejszościowych na polskim Górnym Śląsku w latach 1926-1939*, „Dzieje Najnowsze" 2019, nr 1, s. 78; K. Nowak, *Bez kompleksów. Wokół myśli śląskiej wojewody Michała Grażyńskiego*, [w:] *Oni decydowali na Górnym Śląsku w XX wieku*, pod red. J. Mokrosza, M. Węckiego, Katowice-Rybnik 2014, s. 29.

6. H. Rechowicz, *Wojewoda śląski dr Michał Grażyński*, Warszawa-Kraków 1988, s. 55.

7. M. Czapliński, E. Kaszuba, G. Wąs, R. Żerelik, *Historia Śląska* Wrocław 2002, s. 397–403; M. Marszałek, *Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej oraz Liga Morska i Kolonialna jako czynnik oddziaływania władz II Rzeczypospolitej na społeczeństwo województwa śląskiego*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. M.W. Wanatowicz, Katowice 2012, s. 80; M. Hübner, *„Polskie dziecko*... dz. cyt., s. 96.

8. L. Marszałek, *O Michale Grażyńskim wspomnienia i refleksje*, Katowice 1990, s. 9-19; M. Marszałek, *Liga Obrony Powietrznej*... dz. cyt., s. 85; J. Łączewski, *Michał Grażyński* (1890-1965). *Sylwetka polityka*, Częstochowa 2000, s. 138-144; M. Hübner, *„Polskie dziecko*... dz. cyt., s. 79; S. A. Wisłocki, *Michał Tadeusz*...dz. cyt., s. 219; J. Januszewska-Jurkiewicz, *Społeczeństwo województwa śląskiego wobec problemu Zaolzia w latach 1922-1938*, [w:] *Z najnowszych dziejów Śląska Cieszyńskiego*, pod red. M.W. Wanatowicz, Katowice 1992, s. 78-79.

9. *Wojewoda Dr Grażyński jako protektor lotnictwa na Śląsku*, „Polska Zachodnia" 1936, nr 267, s. 18.

10. Rozporządzenie Rady Ministrów z dn. 20 stycznia 1934 r. o uznaniu Stowarzyszenia „Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej" za stowarzyszenie wyższej użyteczności, Dz. U. RP z 1934 r., Nr 11, poz. 90.

11. Jerzy. R. Konieczny, *Organizacja lotnictwa sportowego w Polsce w latach 1919-1939*, [w:] *Almanach. Polskie lotnictwo sportowe*, pod red. H. Szydłowskiego, Kraków 1987, s. 26.

12. *Statut Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej*, Warszawa 1928, s. 2.

zacyjną Ligi było koło, podlegające władzom miejscowym lub powiatowym[13]. Warto dodać, że LOPP swoim zasięgiem obejmowała nie tylko cały obszar II Rzeczypospolitej, ale docierała także do Polonii amerykańskiej i chińskiej[14].

Tworzenie się okręgu wojewódzkiego LOPP na terenie województwa śląskiego było opóźnione w stosunku do pozostałych regionów kraju. Głównymi tego przyczynami były trudności społeczne i polityczne (m.in. walka o władzę i wpływy między obozem piłsudczykowskim a zwolennikami Wojciecha Korfantego, rywalizacja o miejsca pracy między lokalną ludnością polską a mniejszościami narodowymi itp.). W dniu 24 stycznia 1924 r. z inicjatywy ówczesnego wojewody, Tadeusza Konckiego, w Katowicach odbyło się zebranie organizacyjne, na którym prace nad utworzeniem okręgu Ligi i jego kierownictwo powierzono Józefowi Potyce, dyrektorowi Spółki Brackiej w Tarnowskich Górach, staroście świętochłowickiemu i bliskiemu współpracownikowi Wojciecha Korfantego. LOPP bardzo szybko zyskała aprobatę władz samorządowych i społeczeństwa śląskiego[15].

Grażyński był zaangażowany w działalność Ligi jeszcze przed objęciem funkcji prezesa okręgu. W dniu 29 października 1927 r. z jego inicjatywy zorganizowana została spółka państwowo-samorządowa (Śląska Spółka Lotnicza), której celem było uruchomienie i prowadzenie komunikacji powietrznej między Katowicami a innymi większymi miastami w Polsce. Grażyński stanął na jej czele. Dzięki tej spółce Katowice zostały włączone w ogólnopolską sieć komunikacji lotniczej[16].

W lipcu 1929 r. powierzono Grażyńskiemu godność prezesa całego Okręgu Śląskiego LOPP. Przejął on wówczas kierownictwo nad 31 443 członkami rzeczywistymi, skupionymi w 209 kołach. Po objęciu przez niego funkcji rozpoczął się okres szybkiego rozwoju organizacyjnego Ligi na Śląsku. Mimo wielkiego kryzysu państwa jego dynamika trwała aż do września 1939 r., a za najbardziej owocne uznawane były lata 1934-1937[17]. Okręg Śląski LOPP pracował w tym czasie we wszystkich kierunkach swojej działalności statutowej[18].

Zbieżność celów Ligi z polityką centralnych władz państwowych była przyczyną, dla której LOPP popierała lokalną sanację, uzyskując od niej w zamian pomoc w realizacji swoich zamierzeń[19].

Dla Grażyńskiego praca w LOPP była jedną z form popierania wychowania proobronnego i przysposobienia wojskowego, które w konsekwencji miały prowadzić do budowania siły wewnętrznej i pozycji międzynarodowej państwa (najważniejszych elementów koncepcji ideowej obozu sanacyjnego)[20]. Zagadnienie obrony narodowej nabierało coraz większego znaczenia i doniosłości w miarę wzrastania napięcia międzynarodowego w latach 30. i obserwowania wzmożonych wysiłków zbrojeniowych III Rzeszy[21]. Grażyński zdawał sobie sprawę ze znaczenia militarnego lotnictwa, uznawanego wówczas za najnowocześniejszą broń, o kluczowym znaczeniu dla przyszłego konfliktu zbrojnego. W okólniku ze stycznia 1938 r. pisał: „Wzmocnienie obronności kraju w myśl hasła Naczelnego Wodza jest jednym z zasadniczych zadań naszej Organizacji. Przygotowanie tej obronności na naszych kresach ze względu na samo położenie, jak również ze względu na ważność naszej dzielnicy dla życia państwowego, ma swe wyjątkowe uzasadnienie"[22].

Wojewoda dążył do konsolidacji społeczeństwa śląskiego w duchu patriotyzmu, solidaryzmu i wewnętrznej integracji także wokół wspólnych tradycji patriotycznych. Członków LOPP na podlegającym mu terenie zachęcał do aktywnego udziału w obchodach rocznico-

13. Tamże, s. 5.

14. B. Orliński, *Moje wrażenia z lotu do Tokjo*, Lwów 1934, s. 74-76; Biuletyn Ligi Obrony Powietrznej Państwa nr 33, „Lot Polski" 1927, nr 8, s. III; Propaganda L.O.P.P., „Lot Polski" 1933, nr 5, s. 22.

15. W. Zieliński, *Wojciech Korfanty 1873-1939*, [w:] *Śląskie portrety*, pod red. J. Przewłockiego, Katowice 1985, s. 111; M. Orzechowski, *Wojciech Korfanty. Biografia polityczna*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 254-259; M. Marszałek, *Liga Obrony Powietrznej*... dz. cyt., s. 82-83.

16. *Wojewoda Dr Grażyński*... dz. cyt., s. 18; M. Marszałek, *Liga Obrony Powietrznej*...dz. cyt., s. 108-111.

17. APK, sygn. 27/233, *Program prac Śląskiego Komitetu Wojew. LOPP i projekt preliminarza budżetowego na rok 1931*, s. 3; *Piętnastolecie L.O.P.P.*, praca zbiorowa, Warszawa 1938, s. 227-230; M. Marszałek, *Liga Obrony Powietrznej*... dz. cyt., s. 124.

18. APK, sygn. 339/1983, *Sprawozdanie Zarządu za rok gospodarczy 1929 z dn. 30 kwietnia 1930*, s. 1-2.

19. M. Margielewicz, *Problem świadomości zagrożenia ze strony Niemiec w społeczeństwie polskim Górnego Śląska w ostatnich latach II Rzeczypospolitej*, „Wieki Stare i Nowe" 2009, t. 1, s. 265.

20. P. Greiner, *Polski ruch młodzieżowy w województwie śląskim w latach 1922-1939*, Wrocław 1992, s. 33; W. Musialik, *O dominację polityczną na Śląsku. Działalność wojewody Michała Grażyńskiego w pierwszych latach po przewrocie majowym*, „Studia i Materiały z dziejów Śląska" 1987, t. XVI, s. 124.

21. APK, sygn. 339/1983, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1937*, s. 1.

22. APK, sygn. 1376/21, *Okólnik z dn. 16 stycznia 1938 r.*, s. 1-2.

wych III powstania śląskiego, gdyż „[w] tym hołdzie, składanym bojownikom o wolność i polskość Śląska, nie może zabraknąć żadnego Polaka”[23]. Zwalczał wszelkie tendencje rozłamowe i uważał, że tylko zjednoczenie narodu zapewni Polsce wypracowanie jej mocarstwowej pozycji[24].

Lotnictwo i obrona przeciwlotniczo-gazowa mogły stać się ideami jednoczącymi wszystkich obywateli. Dlatego też Grażyńskiemu, podobnie jak innym osobom kierującym pracami LOPP, zależało na upowszechnieniu wśród ludności celów i osiągnięć organizacji. Ważne było dla nich także włączenie do grona jej członków jak największej liczby osób ze wszystkich grup społecznych, w różnym wieku i obu płci, w szczególności przedstawicieli: instytucji samorządowych, kas i banków, wolnych zawodów i pokrewnych organizacji społecznych. Nie bez znaczenia był także fakt, iż budżet Ligi opierał się głównie na składkach członkowskich, dlatego pozyskiwanie nowych członków dawało szansę na jej dalszy rozwój[25].

Władzom Okręgu Śląskiego LOPP zależało również na włączeniu w realizację celów Ligi duchowieństwa katolickiego. Było to związane z faktem, iż 90% mieszkańców województwa śląskiego było wyznania rzymskokatolickiego, a pozycja Kościoła na tym terenie była silna[26]. Działalność LOPP – uznaną za formę realizacji obowiązków chrześcijańskich i obywatelskich – popierał August Hlond, pierwszy biskup katowicki w utworzonej w 1925 r. diecezji katowickiej. Następnie, już jako Prymas Polski, opatrzył on słowem wstępnym broszurę-zbiór propagandowych odczytów duszpasterskich pt. L.O.P.P. do polskiego duchowieństwa katolickiego, opracowaną w 1932 r. przez Zarząd Główny LOPP[27].

Aby rozpropagować działalność LOPP i zwerbować członków, Grażyński wspierał prace propagandowe i popularyzacyjne na terenie Śląska. W myśl wskazań Zarządu Głównego popierał tworzenie kół kobiecych i chciał skoordynować ich pracę z pracą całego okręgu, a tym samym mieć większy ogląd i wpływ na ich działalność[28]. Wysyłał pisma do naczelników wydziałów urzędu wojewódzkiego i burmistrzów z prośbą, aby podlegli im pracownicy wstępowali do LOPP[29]. Zapraszał na organizowane odczyty propagandowe dyrektorów zakładów przemysłowych[30]. Wspierał także działalność dwóch śląskich Ośrodków Propagandy LOPP, które mieściły się w Katowicach i Rybniku. Prowadziły one zarówno działalność gospodarczą, jak i organizowały różne wydarzenia edukacyjno-propagandowe[31]. Warto dodać, że ośrodek katowicki był jednym z pierwszych w Polsce, który zaczął przynosić dochody dzięki sprzedaży ludności sprzętu obrony przeciwgazowej, a także dzięki realizacji zamówień składanych przez kopalnie i zakłady przemysłowe Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego[32]. Ponadto w 1935 r. Grażyński otworzył w tym ośrodku Kolekturę Loterii Państwowej w celu zdobycia funduszy na realizację celów statutowych LOPP. Jednocześnie zwracał się z apelami do członków LOPP o propagowanie tej akcji[33], podkreślając, że „zakupienie losu w Kolekturze LOPP [...] jest uczynkiem obywatelskim, dającym dochód instytucji, która służy wyłącznie dobru społeczeństwa”[34].

Najważniejszym przedsięwzięciem Ligi był tzw. Tydzień LOPP – ogólnopolskie wyda-

23. APK, sygn.1376/21, *Pismo Zarządu Śląskiego Okręgu LOPP do Wszystkich Kół Miejscowych LOPP z dn. 17 kwietnia 1936 r.*, k. 199.

24. J. Matuszczak, *Wojewoda Michał Grażyński w okresie dekompozycji obozu sanacyjnego (1935-1939)*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2000, nr 2, s. 102; M. Grażyński, *Dokąd zdążamy*, Katowice 1935, s. 35.

25. APK, sygn.2173/1, *Program prac Śląskiego Komitetu Wojewódzkiego LOPP*, s. 1.

26. L. Krzyżanowski, *Kościół katolicki i inne związki wyznaniowe*, [w:] *Województwo śląskie 1922-1939. Zarys monograficzny*, pod red. F. Serafina, Katowice 1996, s. 108-113; X. S. J. [Stefan Jurczyński], *L.O.P.P. do polskiego duchowieństwa katolickiego*, słowem wstępnem łaskawie opatrzył A. Hlond, Warszawa 1932, s. 9.

27. Tamże, s. 3.

28. APK sygn.1376/21, *Pismo Śląskiego Okręgu LOPP do Wszystkich Obwodów Powiatowych i Miejskich LOPP z dn. 4 kwietnia 1935 r.*, k. 111-112.

29. APK, sygn.1376/18, P*ismo Śląskiego Komitetu Wojewódzkiego LOPP do Pana Burmistrza w Lublińcu z dn. 23 stycznia 1934*, k. 218; APK, sygn. 27/84, *Okólnik Wojewody Michała Grażyńskiego do Wszystkich Naczelników Wydziałów Śląskiego Urzędu Wojewódzkiego, Sądu Administracyjnego, Starostów, Komendanta Policji Wojewódzkiej, Dyrektora Biura Sejmu Śląskiego i in. z dn. 29 lipca 1929*, s. 1-2; G. Kasztura, *Z historii polskiego lotnictwa na Śląsku Cieszyńskim w latach 1912-1939*, Warszawa 2014, s. 99.

30. APK, sygn. 339/1983, *Zaproszenie Aleksandra Ciszewskiego, Gen. Dyrektora Zakł. Hohenloche w Wełnowcu z dn. 7 grudnia 1937*, k. 68.

31. APK, sygn. 339/1983, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1937*, s. 18

32. Z. Kozak, *Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej w Polsce w latach 1928-1939*, Szczecin 2007, s. 80-81.

33. APK, sygn. 1376/21, *Pismo Zarządu Śląskiego Okręgu LOPP do wszystkich Kół Miejscowych LOPP z dn. 25 maja 1935*, k. 125.

34. APK sygn. 1376/21, *Pismo Zarządu Śląskiego Okręgu LOPP do Wszystkich Obwodów Powiatowych, Miejskich oraz Obwodu Kolejowego LOPP z dn. 10 stycznia 1935*, k. 92.

rzenie organizowane cyklicznie przez Ligę w każdym mieście wojewódzkim.

Na Śląsku odbył się on po raz pierwszy 7 września 1925 r., a po raz ostatni, piętnasty – w sierpniu 1938 r. Miał on charakter kilkudniowego festynu propagandowego, którego program obejmował liczne uroczystości i wydarzenia kulturalne, edukacyjne i sportowe. Był jednocześnie okazją do werbowania nowych członków, także spośród grona wpływowych osób, oraz do zebrania dodatkowych funduszy poprzez liczne zbiórki pieniężne, loterie fantowe i wydarzenia biletowane[35]. O poparcie Tygodni LOPP Grażyński prosił starostów i burmistrzów miast śląskich, zwracając się do nich o obejmowanie kierownictwa lokalnych komitetów organizacyjnych, wydanie stosownych okólników, poleceń dla urzędników i kierowników szkół, a także wzięcie osobistego udziału[36].

Równolegle organizowany był także Wojewódzki Dzień Lotniczy (Wojewódzki Dzień LOPP) o podobnym charakterze, mający jednak zasięg wyłącznie lokalny[37].

Warto dodać, że propaganda okręgu śląskiego prowadzona była także przy użyciu samolotów, samochodów, przezroczy, radia i prasy. Ze szczególną życzliwością LOPP spotkała się ze strony redakcji m.in. „Ilustrowanego Kuriera Codziennego", „Śląskiego Kuriera Porannego", „Gazety Polskiej", „Polski Zachodniej", „Polonii"[38].

Aktywiści Ligi (także śląscy), odwołując się do haseł ochrony bezpieczeństwa osobistego, próbowali włączyć w swoją działalność także przedstawicieli mniejszości narodowych i religijnych, przede wszystkim żydowskiej, a nawet niemieckiej.

Akcja popierania kół żydowskich rozpoczęta została na skalę krajową przez Centralny Komitet Organizacyjny Spraw Żydowskich powołany w 1933 r. przy Zarządzie Głównym LOPP[39]. Okręg Śląski podjął próbę dotarcia do mniejszości żydowskiej, prosząc o poparcie swoich celów naczelnych rabinów: Kalmana Chamenidesa i Mordechaja Vogelmana. Zachęcał ich, by nakłaniali społeczność żydowską do tworzenia własnych kół, organizowali propagandowe nabożeństwa okolicznościowe, żeby Żydzi polscy „razem z ogółem ludności Rzeczypospolitej Polskiej gotowi byli stanąć w obronie Państwa, jego obywateli"[40]. Jednak mimo że na Śląsku zamieszkiwał wówczas znaczący odsetek ludności żydowskiej, to jej zaangażowanie w prace LOPP było niskie. Choć łącznie na Śląsku w połowie lat 30. istniało 10 żydowskich kół LOPP, zrzeszających ponad 850 członków, to poza Katowicami i Chorzowem ich zainteresowanie działalnością w Lidze było słabe, a istniejące koła ulegały rozwiązywaniu albo ograniczały swoją aktywność do płacenia składek[41].

Mimo radykalnej polityki, jaką Grażyński jako wojewoda prowadził wobec Niemców, ich duże znaczenie w regionie powodowało, że również oni byli zachęcani do włączania się działalność LOPP. Chociaż na polskim Górnym Śląsku posiadali oni status mniejszości, to jednak dominowali w życiu gospodarczym, społecznym i intelektualnym, wyróżniali się także silną pozycją ekonomiczną[42]. W działalność LOPP (mającą służyć ochronie także ich domów, majątków i miejsc pracy) zaangażowani byli niemieccy przedstawiciele pochodzący przede wszystkim z warstw mieszczańskiej i inteligencji. Choć brakuje dokładnych danych dotyczących liczby tych osób, to niewątpliwie ich aktywność wpłynęła na szybszy rozwój komitetów, do których zarządów często należeli, a także zmusiła władze do zachowania wobec nich bardziej tolerancyjnej postawy[43].

---

35. *Echa „XIII Tygodnia L.O.P.P.".*, „Lot i OPLG Polski" 1936, nr 24, s. 7; A. W. [Adam Wojtyga], *XIII Tydzień L.O.P.P.*, „Lot i OPLG Polski" 1936, nr 19/20, s. 11; *Biuletyn LOPP*, „Lot Polski" 1933, nr 7, s. 34-35.

36. APK, sygn. 1376/18, *Pismo Wojewody Michała Grażyńskiego do Burmistrza w Lublińcu z dn. 5 kwietnia 1930 r.*, k. 65; APK, sygn.1376/19, *Pismo Wojewody Michała Grażyńskiego do Starostwa w Lublińcu z dn. 12 maja 1931*, k. 532.

37. G. Kasztura, *Z historii polskiego...* dz. cyt, s. 113; M. Marszałek, *Liga Obrony Powietrznej...* dz. cyt., s. 200.

38. APK, sygn.339/1983, *Sprawozdanie Zarządu za rok gospodarczy 1929 z dn. 30 kwietnia 1930*, s. 7-8.

39. M. Turkow, *L.O.P.P. wśród społeczeństwa żydowskiego*, „Lot i OPLG Polski" 1934, nr 2, s. 7.

40. APK, sygn.339/1983, *Pismo Zarządu Śląskiego Komitetu Wojewódzkiego LOPP do WPana Prezesa Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Katowicach z dn. 24 kwietnia 1933*, k. 152.

41. APK, sygn.2173/1, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1934*, s. 10; APK, sygn.27/554, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1935 i program prac i preliminarz budżetowy na rok 1936*, s. 30-31; *Z życia L.O.P.P.*, „Lot i OPLG Polski" 1934, nr 22, s. 11; *Co słychać w terenie?*, „Lot i OPLG Polski" 1935, nr 6, s. 14; M. Turkow, L.O.P.P. *wśród...* dz. cyt., s. 7; *Z życia Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej*, „Lot i OPLG Polski" 1935, nr 23, s. 15; *Akcja L.O.P.P. wśród społeczeństwa żydowskiego*, „Lot i OPLG Polski" 1934, nr 3, s. 6; *Kronika polska: Propaganda L.O.P.P. wśród społeczeństwa żydowskiego*, „Skrzydlata Polska" 1933, nr 12, s. 427.

42. M. Hübner, *Polskie dziecko...* dz. cyt, s. 79.

43. D. Matelski, *Mniejszość niemiecka w II Rzeczypospolitej*, b.m.w., 2002, s. 29; W. Michowicz, *Problemy mniejszości narodowych*, [w:] *Polska Odrodzona 1918-1939. Państwo, społeczeństwo-kultura*, pod red. J. Tomickiego, Warszawa 1982, s. 320, M. Marszałek, *Liga Obrony Powietrznej...* dz. cyt., s. 127.

Jak zwróciła uwagę Marta Marszałek, „[o]bie nacje [żydowska i niemiecka – przyp. MR] mimo usilnego dążenia śląskiej sanacji do ograniczenia ich wpływów, obroniły swoją tożsamość, biorąc udział w pracach na rzecz polskiego społeczeństwa. Tym samym współpraca polskiego środowiska z mniejszościowym odbiła się pozytywnym echem, wpływając nie tylko na bardziej zorganizowaną, co urozmaiconą pracę w strukturach społecznych śląskiej Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej”[44].

Konsolidacja społeczeństwa wokół patriotyzmu miała w pojęciu Grażyńskiego dotyczyć nie tylko pojedynczych jednostek, ale także organizacji. Wszystkie organizacje paramilitarne, społeczne i młodzieżowe powinny zgodnie współpracować, by „zespolić instynkt szerokich mas ludności z pojęciem Państwa Polskiego”[45] i zmierzać w kierunku zwiększania jego siły, w tym także potencjału militarnego lotnictwa[46]. Uważał on przy tym, że w tym obszarze to harcerze powinni być „awangardą armii pracy”, z których szeregów będą wychodzić dobrzy i mocni obywatele oraz żołnierze, których życie „przepoi prawda polegająca na zgodności haseł z czynami”[47].

Dlatego też korzystając ze swojej funkcji przewodniczącego ZHP chciał rozpowszechniać idee LOPP także wśród harcerzy i harcerek. Uznawał bowiem konieczność budowania przez harcerzy wielkości Polski nie tylko przez uczuciowe związanie się z nią, ale przede wszystkim w rzetelnej pracy, m.in. w dziedzinie lotnictwa[48]. Wzywał harcerzy do wstępowania do LOPP (m.in. inicjując rozpowszechnianie hasła: „Każdy harcerz jest członkiem LOPP”[49]), a także do subskrybowania przez drużyny (w miarę możliwości finansowych) Pożyczki Obrony Przeciwlotniczej[50]. Wspierał rozwój specjalności lotniczej, której formalne ramy w ZHP i jej centralna władza zostały powołane w 1932 r.[51]. Odwiedził otwarte w 1934 r. w Warszawie Harcerskie Warsztaty Szybowcowe (HWS), mające na celu zaopatrywanie ZHP w tabor szybowcowy. Grażyński, będąc pod wrażeniem ich wyposażenia, pracującego personelu i rezultatów prac, zainicjował zamówienie na śląskie potrzeby 3 szybowców produkcji HWS[52].

Z lotniczymi treściami wychowawczo-propagandowymi Grażyński docierał do harcerzy także przez gawędy publikowane na łamach czasopism – przede wszystkim dwutygodnika młodzieży harcerskiej „Na Tropie”, wydawanego przez Zarząd Oddziału Śląskiego ZHP. Najważniejszym artykułem dotyczącym lotnictwa była opublikowana w numerze 9/1936 gawęda *O Polskę skrzydlatą*.

Grażyński stwierdzał tam, że I wojna światowa i czas po jej zakończeniu stępiły wrażliwość emocjonalną ludzi na wyczyny i triumfy myśli ludzkiej. Spowodowały, że warkot silnika lotniczego kojarzył się ludności z czymś innym niż w pierwszej dekadzie XX w. Podkreślał jednak, że nie wolno zapomnieć, iż lotnictwo może być nie tylko groźnym elementem wojny, ale także potężnym środkiem komunikacyjnym, a Polska, jego zdaniem, powinna być dumna ze zdolności swoich inżynierów-konstruktorów. Dotychczasowe osiągnięcia nie mogą być jednak wystarczające. „Jak wszędzie zresztą, tak i w tej dziedzinie potrzeba dalszej, konsekwentnej pracy. Muszą się dźwigać i rozbudowywać warsztaty i fabryki konstrukcyjne, mnożąc własne typy samolotów, oparte o polskie wynalazki, a wreszcie powiększać zastępy zdolnych lotników turystycznych, komunikacyjnych i wojskowych. Idea potężnego lotnictwa polskiego nie może z pola bezpośrednich zainteresowań i pracy naszego społeczeństwa zniknąć, łączy się ona bowiem najściślej ze sprawą naszej siły obronnej i sprawności gospodarczej”[53].

Następnie uzasadniał konieczność trwałego włączenia treści lotniczych w program wychowawczy ZHP. „Jeżeli w programach naszych musimy kultywowanie lotnictwa po-

44. Tamże, s. 134-135.

45. M. Grażyński, *Dokąd zdążamy*…dz. cyt., s. 36-37.

46. P. Greiner, *Polski ruch młodzieżowy*… dz. cyt., s. 33; W. Musialik, *O dominację polityczną*… dz. cyt., s. 124.

47. M. Grażyński, J. Sosnowski, *Harcerki i Harcerze!*, „Na Tropie” 1937, nr 4, s. 1.

48. M. Grażyński, *Problem człowieka (przemówienie wygłoszone przez radio 5 kwietnia 1933 roku)*, [w:] A. Kamiński, M. Grażyński. *Niedokończona biografia*, Kraków 1994, s. 53

49. J. Gołota, *Z dziejów Szkoły Rzemieślniczo-Przemysłowej Polskiej Macierzy Szkolnej w okresie międzywojennym*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 2019, t. XXXIII, s. 119.

50. *Odezwa Wojewody Grażyńskiego do harcerstwa*, „Polska Zachodnia” 1939, nr 91, s. 10.

51. M. Rzepka, *Specjalność lotnicza w międzywojennym Związku Harcerstwa Polskiego i jej rola w wychowaniu patriotycznym*, „Harcerstwo” 2019/2020, nr 2/3, s. 9-28; G. Biczysko, Turystyka i krajoznawstwo w Związku Harcerstwa Polskiego w II Rzeczypospolitej, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria: Kultura Fizyczna” 2011, z. X, s. 52;

52. G. Kasztura, *Z historii polskiego*… dz. cyt., s. 141.

53. M. Grażyński, *O Polskę Skrzydlatą*, „Na Tropie” 1936, nr 9, s. 99.

stawić jako pierwszy punkt poważnej pracy, to przede wszystkiem ze względu na podkreśloną już wyżej przeze mnie doniosłość jego w systemie obrony Państwa i w dziedzinie gospodarczych stosunków. Niemniej jednak jest to równocześnie ta gałąź sportu, która może dać cudowne wzruszenia, umożliwić wspaniałe, dalekie wyprawy i poznanie świata w jego najodleglejszych zakątkach. Nie zawsze przecież będziemy tak biedni – jak dzisiaj, a koszty lotów i maszyn będą z czasem maleć. Per aspera ad astra!"[54]. Na zakończenie przyznał, że często lata samolotem jako pasażer i opisywał w sposób plastyczny swoje doznania – pogodę i widoki z góry. „Ileż radości musi odczuwać lotnik, który sam kieruje maszyną? Ale to znajdziecie w pięknych opowieściach znakomitych lotników, które niewątpliwie czytacie. Powinniście zaś odszukać je we własnych przeżyciach. Harcerze! Twórzmy Polskę Skrzydlatą!"[55].

W innych publikowanych tekstach Grażyński stawiał harcerzom lotników za wzór do naśladowania. Na przykład w gawędzie „Trzeba być mądrym" zwracał uwagę na to, że „[k]ażde dzieło, które podejmujemy, musi być przemyślane i jak najstaranniej przygotowane, a w wykonaniu jakiejkolwiek pracy trzeba wykazać całą umiejętność, potrzebną do skutecznego rozwiązania postawionego problemu i urzeczywistnienia wytyczonego celu [...] A zatem harcerze! Niech na drogach życia towarzyszy Wam zawsze młodzieńczy entuzjazm i brawura, wsparta o wiarę i ukochanie celów oraz mądry wysiłek i wytrwałość w działaniu"[56]. Jego zdaniem takimi cechami charakteryzowali się Franciszek Żwirko i Stanisław Wigura, zwycięzcy Międzynarodowych Zawodów Samolotów Turystycznych „Challange" w 1932 r., a także szwajcarski fizyk Auguste Piccard, który w 1930 r. skonstruował pierwszy balon do lotów stratosferycznych i wykonał na nim w kolejnych latach loty badawcze.

Najważniejszymi jednak osiągnięciami Grażyńskiego i podległego mu okręgu były konkretne i ambitne przedsięwzięcia zrealizowane na rzecz rozwoju lotnictwa. Dla rozwoju gospodarczego, sportowego, turystycznego i militarnego Śląska największe znaczenie miało wybudowanie dwóch lotnisk, jedynych w tym regionie. Pierwsze z nich powstało w latach 1925-1933 w Katowicach[57]. Miało przede wszystkim charakter lotniska komunikacyjnego, choć było wykorzystywane także przez Aeroklub Śląski. Dokończenie jego budowy było możliwe dzięki wsparciu i osobistym interwencjom Grażyńskiego[58]. Drugie z nich, budowane w latach 1934-1936 w Aleksandrowicach k. Bielska, zostało przeznaczone na siedzibę pierwszej w Polsce cywilnej szkoły pilotów LOPP – Szkoły Lotniczej im. Marszałka Piłsudskiego (1936-1939)[59]. Warto dodać, że do budowy lotniska pod Bielskiem zaangażowani zostali bezrobotni mieszkańcy województwa śląskiego, co dawało im nie tylko możliwość sezonowego zarobku, ale także poczucie wpływu na budowanie wizerunku ich regionu. Powstałe lotnisko i jego infrastruktura stały się ikoną polskiego, nowoczesnego, modernistycznego budownictwa lotniczego. Atrakcyjność tego miejsca sprawiła, iż w 1938 r. zostało ono wykorzystane jako plan filmowy dla produkcji melodramatu *Dziewczyna szuka miłości* w reżyserii Romualda Gantkowskiego[60].

Grażyński wspierał także rozwój lotnictwa sportowego. Ściśle współpracował z Aeroklubem Śląskim, współfinansował jego przedsięwzięcia – pokazy i loty, spotykał się z członkami i zarządem, a także zachęcał Ślązaków do szkolenia samolotowego[61]. Ponadto z jego inicjatywy Okręg Śląski przydzielił samoloty harcerskiej wyprawie samolotowej do Holandii na V Jamboree w Vogelenzang w 1937 r.: jeden RWD-13 i dwa RWD-8[62]. Okręg Śląski sporadycznie fundował także lotnicze stypendia naukowe[63].

54. Tamże.

55. Tamże.

56. M. Grażyński, *Trzeba być mądrym ryzykantem*, „Na Tropie" 1932, nr 15, s. 1.

57. APK, sygn.1376/18, *Sprawozdanie Zarządu za rok gospodarczy 1927 z dn. 31 marca 1928*, s. 2-3.

58. G. Kasztura, *Z historii polskiego*... dz. cyt., s. 97; *Wojewoda Dr Grażyński*... dz. cyt., s. 18.

59. *Otwarcie Szkoły Lotniczej LOPP w Bielsku na Śląsku*, „Skrzydlata Polska" 1936, nr 7, s. 189-190.

60. Warto dodać, że jest to jedyny długometrażowy film lotniczy z II RP, którego zachowała się polska kopia, dostępna np. na platformie internetowej Narodowego Instytutu Audiowizualnego: https://ninateka.pl/vod/fabula/dziewczyna-szuka-milosci-romuald-gantkowski/ [dostęp: 2.10.2022]

61. APK sygn.1376/21, *Okólnik Nr 3/Lotn./36 z dn. 5 listopada 1936 r.*, s. 1-2; *Sprawozdanie z działalności Aeroklubu Śląskiego za rok 1938*, Katowice 1939, s. 6-7.

62. APK, sygn.339/1983, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1937*, s. 30.

63. APK, sygn.339/1983, *Protokół z posiedzenia Zarządu Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP odbytego w dniu 29IV1938*, s. 2-3; Z. Kozak, *Liga Obrony Powietrznej*... dz. cyt., s. 201.

Najgłośniejszą akcją wspierania rozwoju lotnictwa, która zapewniła popularność Grażyńskiemu i całemu okręgowi śląskiemu w społeczeństwie, była ogólnopolska zbiórka pieniężna na zakup samolotów szkolnych, rozpoczęta na Śląsku z inicjatywy Grażyńskiego na początku 1936 r. Zbiórka przyniosła nadspodziewanie dobre rezultaty i była największym tego typu przedsięwzięciem zorganizowanym na skalę krajową[64]. W ciągu roku Ślązacy zebrali ponad 1 mln zł. Największy wkład w zbiórkę wnieśli robotnicy, zwłaszcza pracownicy Huty „Florian" w Świętochłowicach, którzy dobrowolnie opodatkowali się na ten cel i złożyli ponad 70 tys. zł, stając się tym samym fundatorami pięciu samolotów[65].

W dniu 26 września 1937 r. na Polu Mokotowskim w Warszawie, w czasie XIV Tygodnia LOPP, delegacje wszystkich okręgów przekazały do użytku szkolnego łącznie 126 samolotów ufundowanych przez społeczeństwo, z czego aż 51 było ufundowanych przez województwo śląskie[66]. Były to: 42 samoloty RWD 8, 4 – RWD 10, 2 – RWD 17, 2 – RWD 13 i 1 samolot sanitarny. Samolotami tymi wyposażono dwie szkoły pilotów (w Stanisławowie i w Aleksandrowicach) oraz pięć aeroklubów (Śląski, Wileński, Krakowski, Pomorski i Lwowski). Ze zbiórki zakupiono także: 21 szybowców Wrona-bis, 3 szybowce Sroka, 3 – Komar-bis, 3 – Orlik, 3 – Sokół-bis, 2 – Salamandra i 1 motoszybowiec Bąk. W ostatecznym wyniku zbiórka umożliwiła zakup łącznie 65 samolotów i 40 szybowców[67]. Podczas przekazania maszyn Grażyński wygłosił uroczystą przemowę, w której podkreślił, że efekty zbiórki są wyrazem solidarności społecznej, patriotyzmu i pragnienia wspólnej budowy silnej Polski. To patetyczne przemówienie zostało przyjęte przez obecne na wydarzeniu tłumy okrzykami radości i entuzjazmu[68].

Grażyński popierał także rozwój szybownictwa na podległym mu terenie. W maju 1933 r. stanął na czele Śląskiego Okręgowego Komitetu Szybowcowego (autonomicznej jednostki terenowej Aeroklubu Rzeczypospolitej Polskiej, wspieranej przez LOPP, w skrócie: OKS), którego zadaniem było organizowanie szybowisk do szkolenia do podkategorii B i C, a także wspieranie działalności ośmiu miejscowych oddziałów szybowcowych mających siedziby w Nowym Bytomiu, Pawłowie, Pszczynie, Rydułtowach, Brzezinach Śląskich, Bielsku i w Katowicach (dwa oddziały)[69].

Pod koniec 1934 r. władze śląskiego OKS zwracały uwagę na konieczność rozpowszechnienia szybownictwa w społeczeństwie, a zwłaszcza wśród młodzieży, której należało ułatwić dostęp do szkolenia i treningu. Szybownictwo ich zdaniem nie powinno być sportem elitarnym, stanowiło bowiem etap wstępny do dalszego szkolenia samolotowego[70].

Wśród zainteresowanej tym sportem młodzieży znaleźli się także harcerze. Pierwszym harcerzem ze Śląska, który został wydelegowany przez Chorągiew Śląską na szkolenie szybowcowe w szkole w Polichnie, był Roman Koncki, bratanek ówczesnego wicewojewody, Tadeusza Konckiego. Po zakończeniu szkolenia miał on kierować pracami śląskich harcerzy-szybowników. Niestety, zginął podczas kursu w 1932 r.[71]. Mimo śmierci Konckiego 14 listopada 1933 r. powołane zostało w Katowicach Harcerskie Koło Szybowcowe (HKS). Jego prezesem został Tadeusz Stopczyński, sekretarz Śląskiego Okręgu Wojewódzkiego LOPP i bliski współpracownik Grażyńskiego. W marcu 1934 r. HKS podlegało 6 oddziałów szybowcowych. W ich ramach prowadzona była zarówno praca edukacyjno-propagandowa (odczyty, pogadanki, dyskusje, część teoretyczna kursu szybowcowego), jak i praktyczna (organizowanie wyjazdów do szkół szybowcowych na kurs praktyczny). Ich działalność spotykała się z poparciem i żywym zainteresowaniem ze strony Grażyńskiego[72].

Najważniejszymi zrealizowanymi projektami Okręgu Śląskiego LOPP w dziedzinie szybownictwa były dwie szkoły szybowcowe.

Pierwsza z nich powstała w Katowicach i była pierwszym w Polsce ośrodkiem do szkolenia i treningu w lotach nad terenami płaskimi,

64. APK, sygn.339/1983, *Protokół z posiedzenia Zarządu Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP odbytego w dn. 23 listopada 1936*, s. 2-3.

65. APK, sygn.339/1983, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1937*, s. 37; *Piętnastolecie L.O.P.P...* dz. cyt., s. 223-235.

66. Tamże, s. 112-115; M. Marszałek, *Liga Obrony Powietrznej...* dz. cyt., s. 213.

67. APK, sygn.339/1983, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1937*, s. 37; *Piętnastolecie L.O.P.P...* dz. cyt., s. 223-235.

68. Tamże, s. 115.

69. M. Marszałek, *Liga Obrony Powietrznej...* dz. cyt., s. 144.

70. *Sprawozdanie Aeroklubu Śląskiego i Okręgowego Komitetu Szybowcowego przy Aeroklubie Śląskim za rok 1934*, Katowice 1935, s. 33-34.

71. G Kasztura, *Z historii polskiego...* dz. cyt., s. 135-136.

72. Tamże, s. 138-141.

o charakterze wyższej szkoły szybowcowej. Organizowane w niej były nie tylko szkolenia pilotów, ale także szkolenia teoretyczne instruktorów, szkolenia praktyczne w lotach holowanych za samolotem, akrobacje na szybowcach, treningi wyczynowe i uzupełniające kursy nawigacyjno-meteorologiczne[73]. Z inicjatywy Grażyńskiego w szkole tej został zorganizowany trening dla harcerzy – członków wyprawy szybowcowej przygotowującej się do pokazów na Jamboree w Vogelenzang[74].

Drugą ważną inicjatywą było zorganizowanie szkoły szybowcowej na wierzchołku góry Chełm (451 m n.p.m.)[75], wznoszącej się 6 km od Cieszyna między wsiami Goleszów i Godziszów. Teren pod szybowisko został wykupiony od małżonków Walków oraz w drodze licytacji od rodziny Guznarów. 14 czerwca 1934 r. teren ten „oblatał" Kazimierz Kula, przedstawiciel OKS i Głównej Kwatery Harcerzy[76]. Uroczystej inauguracji szkoły dokonał Grażyński 15 lipca 1934 r. Sezon szkoleniowy trwał od 1 maja do 30 września, z czego w miesiącach wakacyjnych uczyli się latać junacy w ramach przysposobienia wojskowego. W każdym roku zwiększała się liczba kursantów: w 1934 r. wyszkolonych zostało 164 szybowników, w 1935 r. — 202, w 1936 r. – 306, zaś w 1937 r. – 320[77]. Dzięki staraniom Grażyńskiego jako protektora lotnictwa i przewodniczącego ZHP, a także ze względu na fakt, że większość instruktorów i szkolonych tam osób stanowili harcerze, nazywana była szkołą harcerską[78]. Na przykład w 1935 r. na 202 uczestników kursów aż 122 było harcerzami z Katowic i Warszawy[79].

Warto dodać, że Maria Wardasówna – pisarka, szybowniczka i pierwsza kobieta-motocyklistka na Śląsku wybrała tę szkołę jako miejsce akcji swojej powieści Maryśka ze Śląska (1937), w której opowiedziała przygody osieroconej nastoletniej Ślązaczki ze wsi Goleszów, obserwującej podczas wypasania zwierząt organizowane przez harcerzy kursy szybowcowe na górze Chełm i marzącej o lataniu[80].

Zarząd Okręgu Śląskiego LOPP z Grażyńskim na czele duży nacisk kładł także na rozwój modelarstwa lotniczego wśród młodzieży, traktując je „jako najpożyteczniejszą i najbardziej kształcącą formę wyładowania się zamiłowań lotniczych młodzieży. Drogą miłej, lecz żmudnej i precyzyjnej pracy wyrabiają się tu w młodzieży poglądy na lotnictwo, wzbogacają i rozwijają w sposób najbardziej praktyczny wiadomości o niem, wchodzą wreszcie na jaw niejednokrotnie szczególne uzdolnienia, które należy otoczyć opieką i pokierować ich należytym rozwojem"[81].

Modelarstwo dawało młodzieży szansę, by bezpośrednio zetknąć się z problematyką lotniczą od strony naukowej i praktycznej – przede wszystkim z zasadami lotu i konstrukcji. Dzięki temu mogło stanowić pierwszy etap kształcenia przyszłych pilotów oraz konstruktorów i było formą rozwijania wśród młodego pokolenia zainteresowania tą tematyką[82]. Dlatego też na terenie okręgu przywiązywano dużą wagę do rozwijania i zaopatrywania modelarni, a także do organizowania konkursów i kursów modelarskich[83]. I tak np. tylko w 1937 r. wyszkolonych zostało 4209 modelarzy.

Taki rozwój nie był jednak zadowalający dla władz okręgu. Na posiedzeniach zarządu zwracano uwagę na brak wystarczających funduszy na dalszy rozwój modelarni szkolnych.[84] W rezultacie w porównaniu z innymi okręgami modelarstwo w Okręgu Śląskim LOPP pod koniec lat 30. zajmowało 7 miejsce w kraju. W grudniu 1937 r. istniało na jego terenie 10 modelarni (na 266 w całym kraju), w których pracowało 106 instruktorów (na 1300 w całym LOPP).[85]

---

73. *Piętnastolecie L.O.P.P...* dz. cyt, s. 231.
74. APK, sygn.339/1983, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1937*, s. 30
75. A. Glass, *Harcerska Szkoła Szybowcowa w Goleszowie*, [w:] *Na harcerskich skrzydłach*, Bielsko-Biała-Warszawa 2021, s. 23-24; *Sprawozdanie Aeroklubu Śląskiego i Okręgowego...* dz. cyt., s. 32.
76. APK, sygn.339/1983, *Protokół z zebrania Zarządu Okręgu Wojewódzkiego LOPP odbytego w dniu 22 grudnia 1937*, s. 3-4; A. Glass, *Harcerska Szkoła...*dz. cyt.; G. Kasztura, *Z historii polskiego...* dz. cyt., s. 195-196
77. APK, sygn..339/1983, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1937*, s. 23-24.
78. *Wojewoda Dr Grażyński...* dz. cyt., s. 18.
79. G. Kasztura, *Z historii polskiego...* dz. cyt., s. 205.
80. Zob. M. Wardasówna, *Maryśka ze Śląska*, Warszawa 1937.
81. APK, sygn.2173/1, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1934*, s. 22.
82. APK, sygn.339/1983, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1937*, s. 39.
83. APK, sygn.339/1983, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1937*, s. 39.
84. APK, sygn.339/1983, *Protokół z posiedzenia Zarządu Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP odbytego w dn. 18 stycznia 1937*, s. 1-2.
85. *Sprawozdanie z działalności Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej za rok 1937*, Warszawa 1938, s. 18.

M. Grażyński popierał także rozwój sportu spadochronowego. W 1935 r. wydał okólnik w sprawie rozpoczęcia prac nad jego organizowaniem na terenie Śląska, podkreślając jego duże znaczenie obronne, wychowawcze i propagandowe. Zwracał w nim uwagę na konieczność popularyzacji spadochroniarstwa poprzez rozpowszechnianie dostępnych na ten temat publikacji, tworzenie własnych materiałów informacyjnych i podejmowanie prób zakładania kół sportu spadochronowego we wszystkich miastach śląskich[86]. W miejscowościach nieobjętych działalnością LOPP szkolenie na skoczka spadochronowego miało należeć do zadań ZHP i być subwencjonowane przez LOPP[87]. Dzięki wsparciu Grażyńskiego i jego interwencji u władz miejskich zostały zbudowane na Śląsku dwie z 16 istniejących w Polsce wież do szkolenia skoczków spadochronowych (50-metrowa w Katowicach i 40-metrowa w Bielsku). Wieża katowicka była najwyższą w Polsce. W czasie II wojny światowej stanowiła dobry punkt obserwacyjny, a jej dzieje były inspiracją do powstania książek m.in.: Andrzeja Szefera *Bohaterowie spod znaku lilijki. Harcerze Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego w latach wojny i okupacji hitlerowskiej w świetle zeznań własnych i świadków* (Katowice 1984) i Kazimierza Gołby *Wieża spadochronowa: harcerze śląscy we wrześniu 1939* (Katowice 1985).

Do września 1939 r. na obu śląskich wieżach wyszkolonych zostało 361 skoczków spadochronowych, z czego najzdolniejszych 36 zostało zakwalifikowanych do dalszego szkolenia ze skoków z samolotu[88].

We współpracy z Zarządem Głównym LOPP Grażyński wspierał także realizację programu obrony przeciwlotniczo-gazowej (oplg). W ramach tej działalności we wrześniu 1934 r. otworzył w Katowicach I Ogólnopolską Wystawę Obrony Przeciwlotniczo-Gazowej – pierwszą tego rodzaju wystawę w Polsce zorganizowaną na tak szeroką skalę. Eksponaty zgrupowane zostały na 100 stoiskach i zajmowały powierzchnię łącznie 4000 m2. Wystawę zwiedziło ponad 100 tys. osób z województwa śląskiego i przyjezdnych[89]. Ponadto Okręg Śląski organizował szkolenie informacyjne ludności, w tym młodzieży (w formie kursów i odczytów), zaopatrzenie jej w sprzęt, przygotowywał kadry – instruktorów, komendantów oplg domów i bloków, a także zbudował kilka pokazowych schronów[90]. Szczególnym osiągnięciem w tym zakresie było doprowadzenie do sytuacji, w której każdy powiat miał swojego wyszkolonego instruktora[91]. W 1937 r., podsumowując dotychczasową działalność okręgu, Grażyński zwracał uwagę, że działalność w dziedzinie obrony przeciwlotniczo-gazowej jest nadal niedostatecznie rozwinięta i wymaga większego nakładu pracy[92].

Ostatnim dużym przedsięwzięciem w tej dziedzinie było zawiązanie się 30 marca 1939 r. na terenie województwa śląskiego Wojewódzkiego Komitetu Pożyczki na Obronę Przeciwlotniczą, którego przewodniczącym został Grażyński. W przemówieniu wygłoszonym w Sejmie Śląskim zwracał wówczas uwagę na potrzebę rozbudowy i modernizacji armii polskiej. Podkreślał entuzjazm społeczeństwa śląskiego w subskrybowaniu POP (ok. 30 mln zł) i uczestnictwie w zbiórkach pieniężnych na Fundusz Obrony Narodowej, świadczących o jego patriotycznej postawie, wspierającej polskie siły zbrojne i rozumiejącej ich aktualne potrzeby[93].

Efekty działalności Śląskiego Okręgu Wojewódzkiego LOPP kierowanego przez Grażyńskiego widoczne były także w liczbie członków. Na terenie województwa śląskiego tuż przed wybuchem II wojny światowej zamieszkiwało prawie 1 400 000 mieszkańców, z czego 16% należało do LOPP (215 tys. osób w różnym wieku). W latach 1930-1939 Okręg Śląski LOPP zwiększył liczbę swoich członków (wynoszącą w 1930 r. ponad 40 tys. osób) przeszło pięciokrotnie[94]. Duża liczba członków przekładała się na wpływy pieniężne pochodzące ze składek – w 1938 r. Okręg Śląski

86. APK, sygn. 1376/21, *Okólnik Nr 4/Lotn. z dn. 31 marca 1935 r.*, k.195.

87. Z. Kozak, *Liga Obrony Powietrznej…* dz. cyt., s. 149.

88. E. Rozłubirski, *Kto, kiedy, dlaczego w spadochroniarstwie*, Warszawa 1972, s. 61.

89. *Piętnastolecie L.O.P.P.…* dz. cyt., s. 90-93.

90. APK, sygn.339/1983, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1937, s. 56; M. Marszałek, Liga Obrony Powietrznej…* dz. cyt., s. 151-152.

91. *Wojewoda Dr Grażyński…* dz. cyt., s. 18.

92. APK, sygn. 339/1983, *Protokół z posiedzenia Zarządu Śląskiego Okręgu Wojewódzkiego LOPP odbytego w dn. 15X1937*, s. 2-3.

93. *Przemówienie Wojewody Śl. na konstytucyjnym zebraniu Wojewódzkiego Komitetu Pożyczki na Obronę Przeciwlotniczą*, „Polska Zachodnia" 1939, nr 91, s. 4; M. Margielewicz, *Problem świadomości zagrożenia…* dz. cyt., s. 287.

94. Z. Kozak, *Liga Obrony Powietrznej…* dz. cyt., s. 64.

miał je największe (819 000 zł) w porównaniu z innymi okręgami[95].

Młodzież śląska pod koniec lat 30. zrzeszona była w 595 kołach szkolnych LOPP, działających na terenie 70% szkół wszystkich szczebli na terenie województwa[96].

Kobiety pracowały w pięciu kołach kobiecych: w Katowicach, Cieszynie, Piekarach, Chorzowie, Brzezinach, propagowano także cele LOPP pośród członkiń Stowarzyszenia „Rodzina Kolejowa"[97].

Większość kół miejscowych stanowiły koła przemysłowe, które były zakładane przy zakładach górniczych, hutniczych, fabrykach i zakładach użyteczności publicznej[98], a przedstawiciele warstwy robotniczej należeli – obok pracującej inteligencji – do najaktywniejszych i najlepiej zorganizowanych działaczy LOPP[99].

Najmniej zaangażowana w prace Ligi była ludność wiejska, przede wszystkim ze względu na biedę, ograniczającą możliwość płacenia składek, a także z powodu trudności z dotarciem na wieś z propagandą, której treści nie zawsze były zrozumiałe dla jej mieszkańców[100].

Występował także problem z dotarciem z propagandą do osób wykonujących wolne, niezrzeszone zawody[101].

Innymi wymienianymi przeszkodami stającymi na drodze do zwiększenia rozwoju LOPP na Śląsku były: obniżenie zamożności całego społeczeństwa a także duża aktywność ludności w innych organizacjach społecznych[102].

Mimo tych trudności zdaniem M. Marszałek „[n]ie było wówczas na Śląsku organizacji, która miałaby tak silne poparcie i skupiałaby tak duży odsetek ludności w kołach miejscowych, jak LOPP[103]". Grażyński wniósł duży wkład w rozwój Śląskiego Okręgu LOPP – aktywnie interesując się jego sprawami, kierując jego pracami, w które często osobiście sam się włączał. Przez cały czas pełnienia funkcji prezesa okręgu utrzymywał dobre stosunki i współpracował z prezesem Zarządu Głównego LOPP gen. Leonem Berbeckim, który pomagał Grażyńskiemu (udzielając najczęściej wsparcia finansowego) we wprowadzaniu lotnictwa do programu pracy ZHP. Wskutek tej współpracy Berbecki dwukrotnie udekorował Grażyńskiego Złotą Odznaką Honorową LOPP I stopnia, a Grażyński za udzielone wsparcie dla ZHP w 1938 r. wręczył Berbeckiemu honorową odznakę harcerską (Odznakę „Wdzięczności[104]").

Grażyński potrafił wykorzystać do realizacji celów Ligi autorytet, którym się cieszył, umiejętności organizatorskie, szeroki zakres swoich uprawnień i kompetencji jako wojewody jedynego w II RP autonomicznego województwa, a także specyfikę samego Śląska – najgęściej zaludnionego, najbardziej uprzemysłowionego obszaru II RP o dużym potencjale gospodarczym. Należy jednak podkreślić, że to nie tylko dzięki inicjatywom, charakterowi i sieci kontaktów Grażyńskiego, ale także dzięki zaangażowaniu całego zarządu okręgu, aktywnej ludności śląskiej oraz centralnego wsparcia ze strony władz państwowych Okręg Śląski był największym i najbardziej rozwiniętym okręgiem wojewódzkim LOPP w Polsce przedwojennej.

Grażyński był wrażliwy na wartości propagowane przez LOPP. Choć uważano go za człowieka autorytarnego i radykalnego, to jednocześnie jego zaangażowanie w działalność LOPP (i wszystkich innych organizacji, w których prace się włączał) odzwierciedlało jego autentyczną troskę o siłę państwa w jego sanacyjnym rozumieniu. W dniu imienin Grażyńskiego w 1935 r. nie bez powodu pisano w prasie, że „w pracy Wojewody Grażyńskiego czujemy młody rytm, a hasła, szerzone przez niego w dziesiątkach przemówień i wystąpień publicznych, tchną świeżością i polotem żywo i szczerze odczuwanych ideałów[105]".

---

95. Tamże, s. 70.

96. APK, sygn. 339/1983, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1937*, s. 11; *Piętnastolecie L.O.P.P...* dz. cyt., s. 227-230.

97. APK, sygn. 339/1983, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1937*, s. 12.

98. APK, sygn. 27/554, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1935 i program prac i preliminarz budżetowy na rok 1936*, s. 28. Tamże, s. 5, 29.

99. Tamże, s. 5, 29.

100. Tamże, s. 29-30; APK, sygn. 339/1983, *Protokół z posiedzenia Zarządu Śląskiego Okręgu Wojewódzkiego LOPP odbytego w dn. 15 X 1937*, s. 2-3.

101. Tamże.

102. APK, sygn. 27/554, *Sprawozdanie Okręgu Wojewódzkiego Śląskiego LOPP z prac dokonanych w roku 1935 i program prac i preliminarz budżetowy na rok 1936*, s. 5-6.

103. M. Marszałek, *Liga Obrony Powietrznej...* dz. cyt., s. 93.

104. *Otwarcie szkoły lotniczej LOPP w Bielsku na Śląsku*, „Skrzydlata Polska" 1936, nr 7, s. 190; *Piętnastolecie L. O. P. P...* dz. cyt., s. 282-299.

105. W *dzień Imienin dobrego Włodarza Śląska, Dr. Michała Grażyńskiego*, „Polska Zachodnia" 1935, nr 267, s. 1.

Literatura

Archiwum Państwowe w Katowicach
Zespoły:
12/27 Urząd Wojewódzki Śląski w Katowicach,
12/339 Zakłady Hohenlohego S.A. Wełnowiec [Katowice]
12/2173 Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej Okręg Wojewódzki Śląski w Katowicach
12/1376 Akta miasta Lublińca
Akcja L.O.P.P. wśród społeczeństwa żydowskiego, „Lot i OPLG Polski" 1934, nr 3
Biczysko Grażyna. 2011. *Turystyka i krajoznawstwo w Związku Harcerstwa Polskiego w II Rzeczypospolitej*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria: Kultura Fizyczna", z. X. *Biuletyn Ligi Obrony Powietrznej Państwa nr 33* „Lot Polski" 1927, nr 8
Biuletyn LOPP, „Lot Polski" 1933, nr 7
Co słychać w terenie?, „Lot i OPLG Polski" 1935, nr 6
Czapliński Marek, Kaszuba Elżbieta, Wąs Gabriela, Żerelik Rościsław. 2002. *Historia Śląska* Wrocław.
Echa „XIII Tygodnia L.O.P.P.", „Lot i OPLG Polski" 1936, nr 24.
Glass Andrzej. 2021. *Harcerska Szkoła Szybowcowa w Goleszowie*, [w:] Na harcerskich skrzydłach, pod red. Andrzeja Glassa, Bielsko-Biała-Warszawa.
Gołota Janusz. 2019. *Z dziejów Szkoły Rzemieślniczo-Przemysłowej Polskiej Macierzy Szkolnej w okresie międzywojennym*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego", t. XXXIII
Grażyński Michał, Sosnowski Jerzy. 1937. *Harcerki i Harcerze!*, „Na Tropie", nr 4.
Grażyński Michał. 1932. *Trzeba być mądrym ryzykantem*, „Na Tropie", nr 15
Grażyński Michał. 1935. *Dokąd zdążamy*, Katowice.
Grażyński Michał. 1936. *O Polskę Skrzydlatą*, „Na Tropie", nr 9
Grażyński Michał. 1994. Problem człowieka (przemówienie wygłoszone przez radio 5 kwietnia 1933 roku), [w:] Aleksander Kamiński, *Michał Grażyński. Niedokończona biografia*, Kraków.
Greiner Piotr. 1992. *Polski ruch młodzieżowy w województwie śląskim w latach 1922-1939*, Wrocław.
https://ninateka.pl/vod/fabula/dziewczyna-szuka-milosci-romuald-gantkowski/ [dostęp: 2.10.2022]
Hübner Mateusz. 2019. „P*olskie dziecko w polskiej szkole". Polityka wojewody Michała Grażyńskiego wobec niemieckich szkół mniejszościowych na polskim Górnym Śląsku w latach 1926-1939*, „Dzieje Najnowsze", nr 1.
Januszewska-Jurkiewicz Joanna. 1992. *Społeczeństwo województwa śląskiego wobec problemu Zaolzia w latach 1922-1938*, [w:] Z najnowszych dziejów Śląska Cieszyńskiego, pod red. Marii Wandy Wanatowicz, Katowice.
[Jurczyński Stefan] X. S. J. 1932. *L.O.P.P. do polskiego duchowieństwa katolickiego*, Warszawa.
Kasztura Grzegorz. 2014. *Z historii polskiego lotnictwa na Śląsku Cieszyńskim w latach 1912-1939*, Warszawa.
Konieczny Jerzy Ryszard. 1987. *Organizacja lotnictwa sportowego w Polsce w latach 1919-1939*, [w:] Almanach. Polskie lotnictwo sportowe, pod red. Henryka Szydłowskiego, Kraków.
Kozak Zygmunt. 2007. *Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej w Polsce w latach 1928-1939*, Szczecin.
Kronika polska: Propaganda L.O.P.P. wśród społeczeństwa żydowskiego, „Skrzydlata Polska" 1933, nr 12
Krzyżanowski Lech. 1996. *Kościół katolicki i inne związki wyznaniowe*, [w:] *Województwo śląskie 1922-1939. Zarys monograficzny*, pod red. Franciszka Serafina, Katowice.
Łączewski Jan. 2000. *Michał Grażyński (1890-1965). Sylwetka polityka*, Częstochowa.
Margielewicz Marek. 2009. *Problem świadomości zagrożenia ze strony Niemiec w społeczeństwie polskim Górnego Śląska w ostatnich latach II Rzeczypospolitej*, „Wieki Stare i Nowe", t. 1.
Marszałek Leon. 1990. *O Michale Grażyńskim wspomnienia i refleksje*, Katowice.
Marszałek Marta. 2012. *Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej oraz Liga Morska i Kolonialnajako czynnik oddziaływania władz II Rzeczypospolitej na społeczeństwo województwa*

śląskiego, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Marii Wandy Wanatowicz, Katowice.
Matelski Dariusz. 2002. *Mniejszość niemiecka w II Rzeczypospolitej*, b.m.w.
Matuszczak Joanna. 2000. *Wojewoda Michał Grażyński w okresie dekompozycji obozu sanacyjnego (1935-1939)*, „Szkice Archiwalno-Historyczne", nr 2.
Michowicz Waldemar. 1982. *Problemy mniejszości narodowych*, [w:] *Polska Odrodzona 1918-1939. Państwo, społeczeństwo-kultura*, pod red. Jana Tomickiego, Warszawa.
Musialik Wanda. 1987. *O dominację polityczną na Śląsku. Działalność wojewody Michała Grażyńskiego w pierwszych latach po przewrocie majowym*, „Studia i Materiały z dziejów Śląska", t. XVI.
Nowak Krzysztof. 2014. *Bez kompleksów. Wokół myśli śląskiej wojewody Michała Grażyńskiego, [w:] Oni decydowali na Górnym Śląsku w XX wieku*, pod red. Janusza Mokrosza, Mirosława Węckiego, Katowice-Rybnik.
Odezwa Wojewody Grażyńskiego do harcerstwa, „Polska Zachodnia" 1939, nr 91.
Orliński Bolesław. 1934. *Moje wrażenia z lotu do Tokjo*, Lwów.
Orzechowski Marian. 1975. *Wojciech Korfanty. Biografia polityczna*, Wrocław-Warszawa-Kraków Gdańsk 1975
Otwarcie Szkoły Lotniczej LOPP w Bielsku na Śląsku, „Skrzydlata Polska" 1936, nr 7
Otwarcie szkoły lotniczej LOPP w Bielsku na Śląsku, „Skrzydlata Polska" 1936, nr 7, s. 190
Piętnastolecie L.O.P.P., praca zbiorowa, Warszawa 1938.
Propaganda L.O.P.P., „Lot Polski" 1933, nr 5
P*rzemówienie Wojewody Śl. na konstytucyjnym zebraniu Wojewódzkiego Komitetu Pożyczki na Obronę Przeciwlotniczą*, „Polska Zachodnia" 1939, nr 91
Rechowicz Henryk. 1988. *Wojewoda śląski dr Michał Grażyński*, Warszawa-Kraków.
Rozłubirski Edwin. 1972. *Kto, kiedy, dlaczego w spadochroniarstwie*, Warszawa.
Rozporządzenie Rady Ministrów z dn. 20 stycznia 1934 r. o uznaniu Stowarzyszenia „Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej" za stowarzyszenie wyższej użyteczności, Dz. U. RP z 1934 r., Nr 11, poz. 90.
Rzepka Magdalena. 2019/2020. *Specjalność lotnicza w międzywojennym Związku Harcerstwa Polskiego i jej rola w wychowaniu patriotycznym*, „Harcerstwo", nr 2/3.
Sprawozdanie Aeroklubu Śląskiego i Okręgowego Komitetu Szybowcowego przy Aeroklubie Śląskim za rok 1934, Katowice 1935.
Sprawozdanie z działalności Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej za rok 1937, Warszawa 1938.
S*tatut Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej*, Warszawa 1928.
Tazbir Julia. 2018. *Instruktorzy harcerscy w życiu społecznym Polski międzywojennej*, „Harcerstwo", nr 1.
Turkow Marek. 1934. L.*O.P.P. wśród społeczeństwa żydowskiego*, „Lot i OPLG Polski" nr 2.
W dzień Imienin dobrego Włodarza Śląska, Dr. Michała Grażyńskiego, „Polska Zachodnia" 1935, nr 267.
Wardasówna Maria. 1937. *Maryśka ze Śląska*, Warszawa.
Wisłocki Seweryn Aleksander 2009. *Michał Tadeusz Grażyński (Gdów 1890-Londyn 1965)*, „Niepodległość i Pamięć", nr 29.
Wojewoda Dr Grażyński jako protektor lotnictwa na Śląsku, „Polska Zachodnia" 1936, nr 267
Wojtycza Janusz (red.).2006. *Harcerski słownik biograficzny*. Tom I, Warszawa.
Wojtyga Adam [A.W.]. 1936. *XIII Tydzień L.O.P.P.*, „Lot i OPLG Polski" nr 19/20
Z życia L.O.P.P., „Lot i OPLG Polski" 1934, nr 22
Z życia Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej, „Lot i OPLG Polski" 1935, nr 23
Zieliński Władysław. 1985. *Wojciech Korfanty 1873-1939*, [w:] *Śląskie portrety*, pod red. Jana Przewłockiego, Katowice.

Fot. 1 Portret Michała Grażyńskiego (źródło: NAC 1-A-3009)

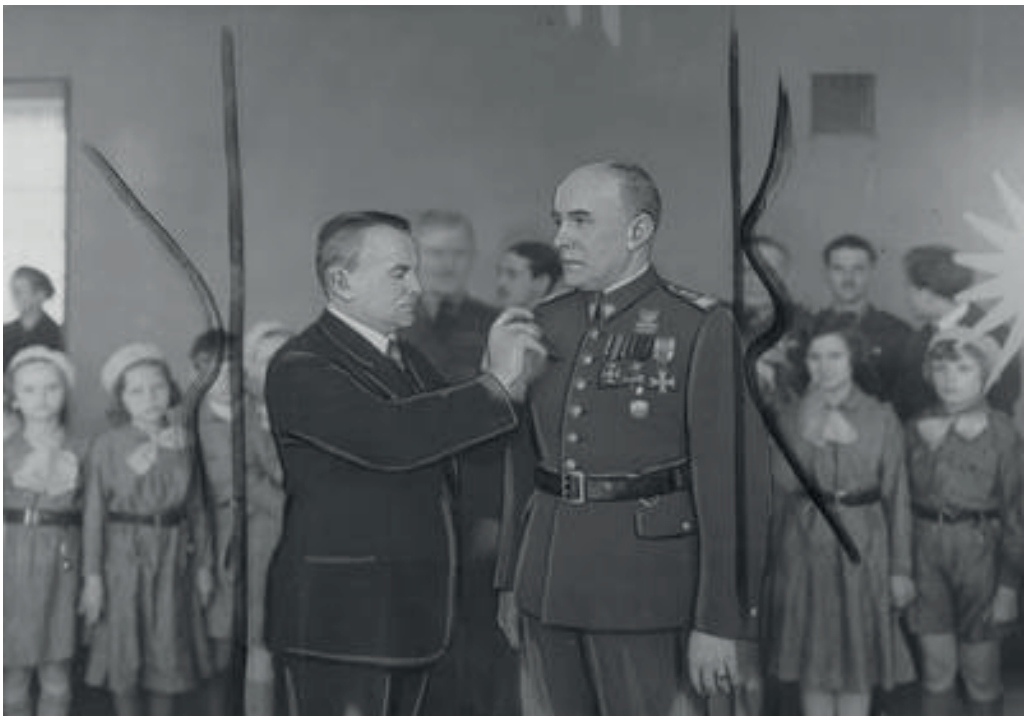

Fot. 2 M. Grażyński, dekoruje honorową odznaką harcerską gen. Leona Berbeckiego, 1938 (źródło: NAC 1-W-17-2)

Fot. 3 M. Grażyński przemawia w czasie otwarcia kursu pilotażu w Szkole Pilotów w Aleksandrowicach, 1939 (źródło: NAC 1-W-2707-1)

Fot. 4 M. Grażyński dekoruje działaczy odznakami LOPP w Katowicach, 1936 (źródło: NAC 1-W-2741)

Fot. 5 M. Grażyński w towarzystwie pilotek w czasie zakończenia w Katowicach rajdu lotniczego kobiet dookoła Polski, 1931 (źródło: NAC 1-S-1256-5)

Fot. 6. M. Grażyński odbiera raport harcerzy – członków utworzonej Harcerskiej Eskadry Lotniczej w Krakowie, 1937 (źródło: NAC 1-P-609-10)

Fot. 7 Komendant rumuńskiej organizacji „Straja Tarii" Teofil Sidorovici (w białym berecie) z M. Grażyńskim zwiedzają szkołę szybowcową w Goleszowie, 1939 (źródło: NAC 1-W-2936-1)

© Copyright by Magdalena Rzepka. Pewne prawa zastrzeżone. Tekst niniejszej publikacji jest dostępny na licencji Creative Commons – Uznanie autorstwa 3.0 Polska. Postanowienia licencji są dostępne pod adresem: http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode